

על שוויון ושונות במערכת החינוך בישראל

פרופ' שרה גורי-רוזנבליט

מדינת ישראל היא מדינת הגירה, שחיים בה אנשים שמוצאם או מוצא הוריהם הוא מיותר ממאה מדינות. מאז היווסדה של מדינת ישראל בשנת 1948 התחבטו מנהיגי המדינה וקברניטי החינוך בשאלה, איך אפשר לשלב באופן מיטבי הענקת שוויון הזדמנויות לכל והתייחסות לשונות התרבותית, החברתית והכלכלית, ולהבדלים ביכולות ובכישורים של לומדים כבר בגיל הרך.

הפירושים השונים שניתנים למונח "שוויון הזדמנויות" ודרכי מימושו - רבים. האם שוויון פירושו מתן מנות חינוך שוות לכל התלמידים - אותם חומרי למידה ואותה כמות זמן להוראת התכנים, או מתן מנות חינוך שונות, על-פי היכולת, הצרכים והנטיות של כל לומד, דבר המצריך הכנת חומרי למידה שונים לרמות שונות של לומדים והקצאת משכי זמן שונים להוראה וללמידה? האם שוויון משמעו התעלמות מההבדלים הבין-אישיים בין לומדים שונים, או שמא דווקא התייחסות להבדלים אלו? האם מדיניות של שוויון תתבטא בניסיון להקטין או להעלים את השונות בין הלומדים, או אולי בניסיון לכבד ולטפח אותה? האם מדיניות של שוויון תצדד בהקבצות הומוגניות של לומדים בעלי יכולת דומה בתחומים מסוימים, או תעודד למידה בקבוצות הטרוגניות?

גישות חינוכיות שונות נותנות מיגוון תשובות לשאלות שהוצגו לעיל. ניתן לסווג את הגישות השונות לארבע קבוצות: גישה שדוגלת בהגדרת מטרות שוות ובמתן מנות חינוך שוות לכל הלומדים, למרות השוני ביניהם; גישה המדגישה את הצורך להשיג מטרות שוות באמצעות מתן מנות חינוך שונות ללומדים בעלי יכולות שונות, תחומי עניין שונים ונטיות שונות; גישה המדברת על הגדרת מטרות שונות לתלמידים בעלי איפיונים ויכולות שונים תוך מתן מנות חינוך שונות; וגישה הדוגלת בהגדרת מטרות שוות ושונות לתלמידים באמצעות מתן מנות חינוך שוות ושונות.

מטרות שוות - מנות חינוך שוות

ביסוד הגישה המצדדת בקביעת מטרות שוות לכל ומתן מנות חינוך שוות לכל ניצבת הנחת היסוד, שחינוך הוא כור היתוך המיועד לצמצם פערים בין אוכלוסיות שונות. גישה זו הייתה מנת חלקן של רוב מערכות החינוך בעולם המערבי, שהנהיגו חוק חינוך חובה לכל. גישה זו אף שלטה במערכת החינוך בישראל בעשורים הראשונים לקום המדינה. אמנם, ניתן ביטוי בהבניית מערכת החינוך בישראל למיגזרים אידיאולוגיים שונים באמצעות הבחנה בין חינוך ממלכתי לבין חינוך ממלכתי-דתי, הכרה בחינוך העצמאי של היהדות האורתודוקסית, והבחנה בין חינוך לאוכלוסייה הערבית לבין חינוך לאוכלוסייה היהודית, אך הנחת היסוד שעמדה בבסיס תכנון תוכניות הלימודים ומערך בתי הספר בחינוך הפורמלי הייתה, שאין מבחינים בין תלמידים בעלי יכולות שונות, הבאים מרקע תרבותי וכלכלי שונה. סיסמת ההנהגה בראשות ראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון, הייתה הצורך ביצירת "כור היתוך" בחברה הישראלית המתהווה - באמצעות החינוך. מטרת המדיניות הזאת הייתה גיבוש קבוצות העולים הרבגוניות לחברה אחת. ההנהגה ציפתה כי מערכת החינוך תשמש מנוף מרכזי בתהליך ההיתוך החברתי. המטרה החינוכית שנגזרה מגישה זו הייתה - התגברות על השונות של הלומדים, תוך רצון לבטלה או לצמצמה במידת האפשר. מהנחת יסוד זו נגזר, שמתן מנות חינוך שוות, בדמות ספרי לימוד זהים לכל, שיטות הוראה שוות וסביבה לימודית שווה, צריך להניב תוצאות שוות.

בעשורים הראשונים לקום מדינת ישראל התעלמה מערכת החינוך למעשה מן השונות החברתית-תרבותית שהייתה קיימת בין קבוצות תלמידים שבאו מרקע תרבותי וכלכלי שונה, וכן מן השונות הבסיסית, הקיימת בין תלמידים כפרטים, אף בקבוצות הומוגניות מבחינה תרבותית או כלכלית. התעלמות זו נבעה מראייה חברתית נאיבית שגרסה, כי באמצעות חינוך ככור היתוך אפשר להפוך קבוצות מארצות שונות ומתרבויות שונות לחברה הומוגנית.

מטרות שוות - מנות חינוך שונות

התסכול של קברניטי החינוך במערכות חינוך רבות ברחבי העולם, אשר נכשלו במשימת צמצום פערים בין אוכלוסיות שונות באמצעות הענקת מנות חינוך שוות לכל, הביא לחיפוש אחר דרכים חלופיות להשגת יעד זה. נערכו ניסיונות להעניק מנות חינוך שונות, בעיקר כדי לפצות אוכלוסיות חלשות. אשר לישראל, בסוף שנות ה-50 של המאה ה-20 התברר, כי שיעור הנשירה מבית הספר היסודי, בייחוד במעבר לבית הספר התיכון, גדל, והפערים בין התלמידים שבאו מרקע תרבותי וכלכלי נמוך לבין אלו שבאו מרקע תרבותי וכלכלי גבוה - רק גדלו במהלך השנים. בשנות ה-60 של אותה מאה סוּגו 50% מהתלמידים במערכת החינוך בישראל כטעוני טיפוח, ורובם השתייכו לעדות המזרח. פער זה גרם תסיסה פוליטית, וקברניטי מערכת החינוך הואשמו בהנצחת האפליה על רקע עדתי.

המציאות החברתית הקשה, וביקורתם של חוקרים ואנשי חינוך, אילצו את מקבלי ההחלטות במערכת החינוך לשנות את אופי הטיפול בקבוצות חלשות. החלה לחלחל ההכרה, שיש לערוך רפורמה יסודית ולפתח תוכניות לימודים, שיטות הוראה ומסגרות למידה מובחנות, שיתאימו לצורכי התלמידים השונים. וכך, החל משנות ה-60 של המאה ה-20 החלה מערכת החינוך לפצות את הקבוצות החלשות באמצעות מדיניות של טיפוח. היא העניקה יתרונות לשכבות מרקע חברתי-כלכלי נמוך באמצעות תוספת תשומות חינוכיות, תשתיות מחוזקות ופיצויים נוספים. המאמץ הממלכתי הופנה לפיתוח תוכניות לימודים מיוחדות לטעוני טיפוח.

בשנות ה-70 של המאה הקודמת הוחלט לערוך רפורמה מקיפה במערכת החינוך בישראל, שנודעת כרפורמה של חטיבת הביניים. הרפורמה באה כתגובה על ההישגים הירודים של חלק גדול מהתלמידים בשתי שנות הלימודים האחרונות בבית הספר היסודי (כיתות ז-ח), ועל השיעור הגבוה של תלמידים שנפלטו ממערכת החינוך ולא המשיכו את לימודיהם בבית הספר התיכון. וכך, במקום שתי רמות - בית ספר יסודי ובית ספר תיכון - הוחלט לחלק את מערכת החינוך לשלוש רמות: בית ספר יסודי, חטיבת ביניים והחטיבה העליונה. יצירת חטיבת הביניים נועדה לסייע בקידום אוכלוסיות חלשות.

חשוב לציין, כי עד היום, רק כמחצית מהרשויות העירוניות אימצו את הרפורמה של חטיבת הביניים: במחצית מהרשויות העירוניות בישראל, בקירוב, עדיין מחולקת מערכת החינוך לשניים: בית ספר יסודי, שבו לומדים מכיתה א עד כיתה ח, ובית ספר תיכון, שבו מתחילים ללמוד בכיתה ט ומסיימים בכיתה יב. עצירת החלת הרפורמה על כלל מערכת החינוך בישראל נבעה מלחצים פוליטיים ומהתנגדותן של חלק מהרשויות המקומיות לערוך את השינוי המבני במערכות החינוך שבאחריותן. דיונים נוקבים מתקיימים עד עצם היום הזה לגבי הצלחתה או כישלונה של הרפורמה בכל האמור בצמצום הפערים במערכת החינוך בישראל.

בעשור שלאחר מכן, באמצע שנות ה-80 של המאה ה-20, התפתחה דה-לגיטימציה של המונח "טעוני טיפוח" במערכת החינוך בישראל. הטענה המרכזית הייתה, שהמיתוג של האוכלוסיות החלשות כטעונות טיפוח מגביר את חולשתן, ומנציח את מעמדן הנחות במקום לצמצם את הפערים. אך גם בעשור הבא נרשם שינוי מגמה: החל משנות ה-90 של המאה ה-20 הוענקה תנופה מחודשת לטיפוח אוכלוסיות חלשות, בהנהגתו של אגף שח"ר במשרד החינוך. הנחת היסוד

הייתה כעת, שיש לפתח תוכניות התערבות מיוחדות כדי להגדיל את אחוז המסיימים את בית הספר התיכון והעומדים בבחינות הבגרות בקרב האוכלוסיות החלשות. משאבים מיוחדים ותוכניות מיוחדות הוקצו לבתי ספר, בעיקר ביישובי פריפריה, שלמדו בהם אוכלוסיות תלמידים, שהוגדרו - על-פי אמות מידה שונות - כאוכלוסיות חלשות.

מטרות שונות - מנות חינוך שונות

הנחת היסוד של הגישה אשר דוגלת בהצבת מטרות שונות ומתן מנות חינוך שונות לאוכלוסיות מגוונות - שונה מזו של שתי הגישות שהוצגו לעיל. הן בגישה הדוגלת בהצבת מטרות שוות ומתן מנות חינוך שוות, והן בגישה הדוגלת בהצבת מטרות שוות ומתן מנות חינוך שונות טמונה הנחת יסוד הגורסת, שמערכת החינוך צריכה להקטין את השונות הקיימת בין לומדים שונים במידת האפשר. הגישה השלישית יוצאת מתוך הנחת יסוד, שיש לכבד את השונות הקיימת בין לומדים שונים, הן באמצעות הגדרת מטרות שונות ללומדים שונים, והן בדרך של התאמה מְרַבֵּית של תהליכי ההוראה/למידה והסביבה הלימודית לצרכים, לנטיות ולכישורים של כל לומד. על-פי גישה זו, לומדים צריכים ללמוד לפי מידת התעניינותם, יכולותיהם ונטיותיהם. הלומדים צריכים להיות שותפים בהגדרת מטרות הלימוד, בבחירת נושאי הלימוד, בקביעת קצב הלמידה וכיוצא באלו.

על-פי שתי הגישות הקודמות, יש להתאים את התלמיד לדרישות המערכת (באופן מלא או חלקי), שעה שעל-פי הגישה הדוגלת בהגדרת מטרות שונות ללומדים שונים, מערכת הלמידה צריכה להתאים את עצמה ללומדים. החינוך הפיידוצנטרי, הדוגל בהצבת הילד במרכז ההווה הלימודית, והחינוך הפתוח מבקשים להשיג התאמה מְרַבֵּית של תוכניות הלימוד והסביבה הלימודית ללומדים. על פי גישות אלו - התלמיד עומד במרכז העשייה החינוכית, ותהליך החינוך והלמידה הם בגדר אמצעי בלבד לקידום הפרט להשגת מטרותיו. מדיניות זו באה לידי ביטוי בחלק מבתי הספר הנקראים "בתי ספר פתוחים" או "בתי ספר דמוקרטיים", אם כי לא כל בית ספר המכונה "פתוח" אכן מתאים את עצמו לתלמידים באופן מלא. התפיסה בבתי הספר הפתוחים מכבדת את השונות, מציבה מטרות שונות ללומדים שונים, ומאפשרת קבלת מנות חינוך שונות, לפי יכולותיהם או רצונותיהם של הלומדים. ברור, שעל-פי גישה זו תלך ותגדל השונות בין הלומדים במהלך השנים.

מן הראוי לציין, כי הגישה הדוגלת בקביעת מטרות שונות ומתן מנות חינוך שונות, כמעט ואינה קיימת באופן טהור במערכות חינוך פורמליות, שכן מרבית מערכות החינוך בעולם מציגות בפני הלומדים מטרות שוות, ולו בתחומים של רכישת המיומנויות הבסיסיות של קריאה וכתיבה ושליטה בפעולות חשבון בסיסיות, וכן בתחומי יָדע אחרים, המוגדרים כידע חובה או כלימודי ליבה בחברות שונות. במערכות למידה שמעֵבֶר לחינוך הפורמלי שוררת במידה רבה הגישה של מטרות שונות ומנות חינוך שונות, בכל מערכות הלמידה העל-תיכוניות. ברמה העל-תיכונית אנשים חופשיים לבחור ללמוד במסגרות לימוד והדרכה, המתאימות לרצונותיהם ולתחומי העניין שלהם, ובכל מסגרת ומסגרת קיימים דרישות ותנאי למידה שונים, המותאמים למסגרת הנבחרת, בין אם מדובר בהכשרה מקצועית ובין אם בלימודים במוסדות להשכלה גבוהה בתחומי יָדע רבים ומגוונים.

מטרות חינוך שוות ושונות - מנות חינוך שוות ושונות

הגישה הרביעית, הדוגלת בהצבת מטרות שוות ושונות ומתן מנות חינוך שוות ושונות, מנסה למצוא את האיזון העדין בין היחיד לבין המערכת. החל משנות ה-70 של המאה ה-20 גברה במערכת החינוך בישראל ההכרה, שבחברה דמוקרטית ופולורליסטית, "שוויון" פירושו הכרה בזכותם של בני אדם להיות שונים גם בתוך כותלי בית הספר. אי-שביעות הרצון מהישגיהם של הלומדים בכיתות הטרוגניות, וגישות חינוכיות חדשות, אשר הדגישו את החשיבות של כיבוד השונות, במקום הניסיון לצמצמה או להכחידה, פתחו פתח לצמיחתן של תיאוריות הקוראות

להגברת האינדיבידואליזציה של תהליכי ההוראה/למידה בבית הספר. הודגש, שחשוב להציב מטרות שוות במספר תחומי ליבה, ולהקנות לכולם ערכים החשובים לכלל החברה, אך בה במידה חשוב לכבד מטרות שונות של לומדים בעלי כשרים ויכולות שונות.

המטרות השוות מבקשות ליצור בסיס לימודי וחברתי משותף. המטרות השונות מבקשות לתת ביטוי לשונות בין לומדים שונים. הגישה המצדדת בקביעת מטרות שוות ושונות ומתן מנות חינוך שוות ושונות באה לידי ביטוי במערכות חינוך רבות בעולם, וגם בישראל, בדמות בתי ספר ייחודיים, בין אם לאוכלוסיות של חינוך מיוחד, המתקשות בלמידה, ובין אם לאוכלוסיות חזקות, דוגמת בית הספר לטבע, בית הספר לאמנויות, ובתי ספר דמוקרטיים. הבעיה המרכזית בנוגע להקמתם ולפעילותם של בתי ספר ייחודיים היא, שרובם פונים לאוכלוסיות חזקות, הן מבחינת כישורים קוגניטיביים או אמנותיים, והן עקב היותם ילדים ממשפחות שיש ביכולתן לשלם שכר לימוד מיוחד עבור לימודי ילדיהם בבתי ספר אלו. היות שמספר המקומות בבתי הספר הייחודיים מוגבל, הקבלה אליהם מבוססת על מבחני מיון מגוונים.

אינספור ויכוחים ועימותים מתקיימים בין בעלי עניין שונים במערכת החינוך על היתרונות והחסרונות בקיומם של בתי ספר ייחודיים, בעיקר עבור אוכלוסיות חזקות מרקע חברתי-כלכלי גבוה. הדאגה לטיפוח מצוינות בחברה מהווה סוגיה מרתקת במדיניות חינוך של מדינות רבות. בסין, ביפן וברוסיה, לדוגמה, נהוג לאתר בעלי כשרונות מיוחדים החל מגיל צעיר, ולטפח אותם בבתי ספר מיוחדים או במסגרות מיוחדות לאחר שעות הלימוד בבתי ספר רגילים במיגוון גדול של תחומים – מתמטיקה, מוסיקה, התעמלות ואקרובטיקה, שחמט, ריקוד, ועוד. בישראל קיימת כמות לא מבוטלת של צעירים אשר מצטיינים בתחרויות בינלאומיות בתחומי המתמטיקה, המדעים, השחמט והמוסיקה. יחד עם זאת, יש הטוענים שלא מספיק משאבים מושקעים במערכת החינוך בישראל בטיפוח מצטיינים.